

НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНА СПЕЦИФІКА ЛЕКСИЧНОЇ СИСТЕМИ СУЧАСНОЇ ТУРЕЦЬКОЇ МОВИ

Покровська І. Л.

Дослідження мовних картин світу, тобто відображення світу у свідомості того чи іншого етносу, є одним з напрямків сучасної лінгвістики, що знаходиться на етапі становлення.

Основоположником теорії про мову як способу інтерпретації світогляду вважається В. фон Гумбольдт, який висунув ідею, що в кожній мові закладене самотутнє світобачення. На даний момент встановлено, що специфіка національних мов виражається лексичними, граматичними, функціональними та дискурсивними засобами.

Окреме місце в історії формування такого напрямку лінгвістики, як вивчення мовних картин світу, посідає теорія мовної відносності (гіпотеза Е. Сепіра – Б. Уорфа).

Як зазначає Якименко М. В., значна активізація дослідження мовних картин світу і виділення цих вчень майже в окрему галузь лінгвістики (пов'язаної водночас із психолінгвістикою і лінгвокультурологією) припадає на 1980–1990-ті роки, коли з'являються ґрунтовні студії Н. Д. Арутюнової, Б. О. Серебренникова, О. С. Кубрякової, В. І. Постовалової, Ю. С. Степанова, В. М. Телії, А. О. Уфимцевої та інших [Якименко 2007, 4–5].

Актуальність даного дослідження полягає у дослідженні лексичних особливостей турецької мовної картини світу з опорою на українську, визначенням тих семантичних категорій, які зумовлені власне самотутністю етнокультури та свідомості турецького етносу.

Слід зазначити, що у сучасній українській лінгвістичній тюркології дослідженню національної специфіки граматичних основ турецької мови присвячені праці С. В. Сорокіна [Сорокін 2003, 233–236; Сорокін 2006, 65–71]; лексичну специфіку турецької мови представляють такі наукові розробки, як дисертаційна робота І. Л. Покровської та передуючі їй статті, зазначені в авторефераті дисертантки [Покровська 2007], доповіді на конференціях: Г. І. Шаглі “Фрагменти тюркської мовної картини світу” (Міжнародна конференція “Перші наукові читання пам’яті Омеляна Пріцака”, м. Київ, 4 квітня 2008 р.), А. В. Костюк “Реалії

турецької мови” (Всеукраїнська наукова конференція “Світоглядні горизонти філології: традиції та сучасність”, м. Київ, 11 квітня 2007 р.). Питання вираження турецького світогляду через призму української мови залишається невивченим, нерозкриті навіть основні категорії, які можуть стати темами окремих ґрунтовних лінгвістичних досліджень.

Новизна дослідження полягає у вивченні лексичних аспектів мовної картини світу турецького народу через запропоновану автором систематизацію лексичних груп, які відображають специфіку лексичної системи (включаючи фразеологію) сучасної турецької мови.

Мета дослідження полягає у вивченні основних груп лексики турецької мови, які можуть дати чітке уявлення про специфіку турецької мови у контексті інших мов, зокрема української, з якою і проводиться зіставлення. Для досягнення зазначеної мети передбачається виконання таких конкретних завдань, як виокремлення груп національно-маркованої лексики (реалій, конотативних та фонових слів, фразеологізмів, ідеографічних синонімів, спеціалізованих термінів, утворених за допомогою власне тюркських словотворчих засобів).

Національно-маркований лексичний пласт сучасної турецької мови, з нашої точки зору, доцільно поділяти на такі групи:

1) **реалії** (відомі також під назвами *лексичні лакуни*, *етнографічні лакуни*) – специфічні для турецького етносу назви понять та явищ. Реалії можна поділити на географічні (об’єкти фізичної географії: тур. *Van gölü* – солоне озеро на місці котловини тектонічного походження на території ілів (областей) *Bimlis* та *Van*. Площа – 3713 км², висота над рівнем моря – 1720 м. Назва мотивована від назви міста. Паралельні назви Арджиш, Тірріх, Тоспітіс, Хілат); етнографічні (побутові – лексеми, що номінують предмети побуту (назви страв, напоїв, посуду, видів житла, засобів пересування): *kadayıf* – ‘кадаїф’ (кондитерський виріб з тіста з сахарним сиропом), *kaftan* – ‘кафтан’ (різновид халату); культурні (назви музичних інструментів, народних свят та звичаїв, міфологічних персонажів та релігійних діячів): *zürna* – ‘духовий музичний інструмент’, *Keloğlan* – ‘герой національних казок’ (букв. переклад: *лисий хлопець*), *Hidrellez* – ‘свято Хидрелез’ (у мусульман – день Хизир-Ільяса, перший день літа (6 травня); суспільно-політичні (назви органів влади, установ та організацій, політичних партій):

CHP (Cumhuriyet Halk Partisi) – ‘Республікансько-народна партія’ (партія створена Мустафою Кемалем у 1923 році) тощо.

С. Влахов, С. Флорін поділяють всі реалії також за часовим критерієм (сучасні та історичні (архаїзми), а також місцевим критерієм (локальні – характерні для певного регіону [Влахов, Флорін 1980, 15]. Наприклад, в ізмірському діалекті (тур. İzmir lehçesi) синонімом до лексеми *simit* (укр. “бублик”) є слово *gevrek*, що у турецькій літературній мові має варіант перекладу *крихкий*, а до лексеми *incir* (укр. “інжир”) – слово *yemiş*, що у літературній мові перекладається як *фрукти*) та мікрореалії (притаманні окремому селу чи району міста: *Akmerkez yanında görüşelim* – Давайте зустрінемося біля “Акмеркезу”. Слід зазначити, що характерно не для мешканців району Етілер, що у Стамбулі, потрібен лінгвокультурологічний коментар типу – *Акмерез* – ‘великий торговельний центр у районі Етілер (м. Стамбул)’).

2) **фонові слова** – це слова, лексичні фони яких не збігаються, хоча поняття є еквівалентними для різних мов. Наприклад, лексема *çorba* у всіх словниках перекладається на російську мову, як *суп*. Проте даний переклад не є зовсім адекватним, оскільки для турків *çorba* – це однорідна суміш з перетертих овочів, для росіян же *суп* – це рідина з різними за розміром шматками овочів. Так, словосполучення *yeşil erik* (букв. переклад: зелена слива) у турецькій мові позначає сорт сливи, що дозріває найпершим, в українській же ментальності *зелена слива* – це визначення недозрілого плоду.

3) **конотативні лексеми** – слова, що мають спільне денотативне і відмінне конотативне значення. Деякі дослідники називають їх ще квазіунікальними реаліями, тобто за їх визначенням – це “спільні по предметно-логічному значенню, проте різні по конотативному аспекту” лексичні одиниці. Питання про те, як здійснюється взаємозв’язок мови з національною культурою, різними дослідниками вирішується по-різному: то у вигляді національно-культурного компонента (С. М. Верещагін, В. Г. Костомаров), то у вигляді фонових знань (Ю. О. Сорокін). В. М. Телія вважає, що цей зв’язок реалізується через національно-культурну конотацію [Телія 1986, 5]. В. О. Маслова зазначає, що “така культурно-маркована конотація виникає як результат інтерпретації асоціативно-образної основи фразеологічної одиниці чи метафори шляхом співвіднесення її з культурно-національними еталонами та

стереотипами” [Маслова 2001, 38]. Національно-культурна конотація виражається шляхом співвіднесення з культурними кодами і також надає колориту всьому тексту. На основі національно забарвлених фразеологічних одиниць будується велика кількість фразеологізмів, метафор, архетипів, символів, порівнянь тощо. До конотативних лексем належать анімалістична та кольорова символіка, фольклорні, історичні та літературні алюзії. Так, лексема *вовк* у турецькій мові має конотації працьовитості та досвідченості, що є наслідком міфологічних вірувань древніх тюрків у спільного предка-вовка. Зоонім *вовк* використовується у таких фразеологічних виразах, як *işin kurdu olmak* (букв.: бути собакою своєї справи) – ‘з’їсти собаку’ (набути великого досвіду), *Kurda neden boynun kalın demişler, işimi kendim görürüm de ondan* (букв.: У вовка запитали: “Чому у тебе шия товста?”), а він: “Бо я сам виконую усю роботу”) – ‘Все в роботі, як віл у ярмі’; позитивні конотації зазначених фразеологізмів зрозумілі лише при тлумаченні того, що згідно з турецькими легендами тюркське плем’я походить від вовка, і вовк є тотемом турецького народу. У турецького народу зазначені фразеологізми, безперечно, займають важливе місце.

4) **фразеологізми** (у широкому розумінні, включаючи прислів’я та приказки) – словосполучення та речення, які у метафоричній формі зображують дійсність. Наприклад, *İnek aynaya bakar gibi bakmak* (букв.: як корова дивиться у дзеркало) – ‘дивитися, як корова на нові ворота’, *Keçide de sakal var* (букв.: у цапа також є борода) – ‘Язик має і коняка, та не балака’. Культурологічна цінність фразеологізмів, як зазначають Є. М. Верещагін та В. Г. Костомаров, складається з трьох складових [Верещагін, Костомаров 1990, 85–86]: а) фразеологізми відображають національну культуру комплексно, тобто своїм ідіоматичним значеннями, всіма компонентами разом. Таким чином, лише носій мови, спираючись на знання своєї національної культури, може правильно дешифрувати уявлення, покладені в основу фразеологізму, які залишаються незрозумілими для іноземця (дане твердження стосується фразеологічних парадоксів, ідіом – наприклад, турецький фразеологізм *keçileri kaçırdı* (букв.: вкрав кіз), перекладається на українську мову зовсім іншими образами: ‘як з білої гарячки’); б) національно-культурна специфіка виражається розчленовано, тобто окремими компонентами фразеологізмів.

Особливо так проявляються фонові схеми тих фразеологізмів, стрижневий компонент яких містить екзотизм для іноземної аудиторії (наявність у складі фразеологізмів слів-реалій: *Sinek pekmezciyi tanır* (букв.: муха знає того, хто продає бекмез (бекмез – зварений до густоти меду виноградний сік)) – ‘Летіти, як мухи на мед’; в) фразеологізми відображають народну культуру своїми прототипами, оскільки генетично вільні словосполучення описували окремі звичаї, традиції, подробиці побуту та культури етносу тощо. Прототипи фразеологізмів можуть розповідати про дитячі ігри, полювання та рибну ловлю, типову для країни флору та фауну: *Ağustos böceğinden ibret al, yaz boyu zırlar* (букв.: бери приклад з цикади, яка ціле літо дзижчить) – ‘Як хочеш лози, так у Пилипівку вози’.

Як зазначає І. Л. Покровська, на загальну маркованість фразеологізмів впливають слова-реалії – національно специфічні лексичні одиниці мови [Покровська 2007, 15]. Серед досліджуваних фразеологізмів з компонентом-реалією кількість ФО досить невисока – близько 20 фразеологічних одиниць з 900, що досліджувалися (тобто 2%). Прикладом таких фразеологізмів може бути вираз *sazına bülbül konmak* (букв.: посадити соловейка на саз)] – ‘залитися соловейком’ (словом-реалією в даному фразеологізмі виступає лексема *саз* – струнний щипковий інструмент народів Сходу). Крім того, в основі багатьох турецьких фразеологізмів лежать популярні художні твори, байки, оповідання, фольклорні жанри, історичні події турецького народу: *Abbas'ın kör kazı gibi atıştırmak* (букв.: ковтати жадібно, як сліпий гусак Аббаса) (Аббас I [1587–1629 pp.] – іранський шах, у роки правління якого Іран повернув собі землі, які раніше були завойовані Османською імперією) – ‘хапати, як гуска’ (переклад з тур. мій. – І. П.).

5) **ідеографічні синоніми** – лексеми або словосполучення, які відрізняються додатковими відтінками значень. Наприклад, турецьке слово *küçük* – *маленький* має низку синонімів неідіоматичного (*küçücük* – *малесенький*, *ufak tefek* – *манюсінський*) та ідіоматичного характеру (*biblo gibi [kız]* (букв.: як дрібничка [дівчина]) – *маленька, тендітна [дівчина]*, *boncuk gibi [göz]* (букв.: як намистина [око]) – *маленьке [око]*, *kutu gibi [ev]* (букв.: як коробка [будинок]) – *маленький, але зручний, охайний [будинок]* та ін.).

Джерелом поповнення синонімії турецької мови художнього стилю є перифрази (від греч. *perifrasıs* – описовий вираз,

іносказання) – описові звороти мови, за допомогою яких передається зміст іншого слова чи виразу (наприклад, синонімом слова *kömür* (укр. “вугілля”) є вираз *siyah altın* – чорне золото (про кам’яне вугілля)), евфемізми (від грец. *euphémia* – пом’якшений вираз) – слова чи групи слів, які у завуальованій формі позначають назву певного предмету, явища, стану з відтінком пом’якшення значення (наприклад, синонімами лексеми *ölmek* (укр. померти) є словосполучення *hayata gözlerini yummak* (*karatacak*) (укр. заплющити (закрити) очі на життя) та *ahrete gitmek* (укр. “відійти у потойбічний світ”).

Від мовної синонімії слід відрізнити **контекстуальну**, що передбачає семантичне зближення номінативних одиниць, які в системі мови не є синонімами. Вживання слова з переосмисленою семантикою у новому, нетрадиційному контексті викликане прагненням індивіду акцентувати ту чи іншу особливість референта новим, не закріпленим у мовній номінації способом, тому що вже існуючі в узусі номінативні одиниці з подібним значенням є не досить адекватними для передавання особистісного смислу, який мовець хоче вкласти в позначення того чи іншого поняття. Контекстуальна синонімія визначається нами як мовленнєве явище, яке передбачає референтну ідентичність, семантичну подібність, єдність функціонально-стилістичних показників та однакову прагматичну спрямованість номінативних одиниць, які синонімізувалися в контексті. Проте контекстуальні синоніми та антоніми ми не включимо до національно-культурних одиниць, оскільки вони є, так би мовити, винятком у літературній мові народу.

б) **терміни** – спеціалізована лексика тюркського походження різних галузей. За визначенням І. К. Білодіда, терміном називається спеціальне слово або словосполучення, що вживається для точного вираження поняття з якоїсь галузі знання – науки, техніки, суспільно-політичного життя, мистецтва тощо [Білодід 1973, 158]. У якості прикладів можна навести турецькі зооніми (*devekuşu* (букв.: пташка-верблюд) – ‘страус’, *köpekbalığı* (букв.: риба-собака) – ‘акула’)) та ботанічні назви (*kuşburnu* (букв.: ніс пташки) – ‘шипшина’, *kuzukulağı* (букв.: вухо ягняти)) – ‘щавель’, які турецьким народом інтерпретовані відповідно до власних уявлень про світ флори та фауни.

Пізнання мовної картини світу турецького етносу дає можливість отримати інформацію про склад мислення та тип

світогляду нації, подивитися на світ очима носіїв турецької культури. Національно-культурна специфічність турецької мови пояснює причини виникнення тих чи інших явищ, назв, термінів. Слід також зазначити, що національно-культурна специфіка мови та сама мовна картина світу можуть бути різними навіть для народу, який проживає на одній території (специфіка проявляється на рівні локальних реалій та мікрореалій). Перспективи подальших досліджень даної теми полягають у детальному вивченні кожної з зазначених вище лексичних груп на матеріалі сучасної турецької мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Білодід І. К. **Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія**. Київ, 1973.
2. **Большой турецко-русский словарь** / Ред. Баскаков А. Н. и др. Москва, 1998.
3. *Верещагин Е. М., Костомаров В. Г. Язык и культура: Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного.* – 4-е изд., перераб. и доп. Москва, 1990.
4. *Влахов С., Флорин С. Непереводимое в переводе.* Под. ред. В. Л. Россельса. Москва, 1980.
5. *Маслова В. А. Лингвокультурология.* Москва, 2001.
6. *Покровська І. Л. Національна специфіка семантики турецьких фразеологізмів з компонентом-зоонімом.* Автореф. дис... кандидата філологічних наук: 10.02.13 / Ін-т сходознавства НАНУ ім. А. Ю. Кримського. Київ, 2007.
7. *Сорокін С. В. Концепт абсентивності в семантичній структурі турецького абсентив-перфекта* // **Культура народів Причорномор'я**, 2003. №43.
8. *Сорокін С. В. Проблема еквівалентності та адекватності перекладу видо-часових форм у газетних текстах (на матеріалі турецької та української мов)* // **Українська орієнталістика**, 2006.
9. *Телия В. Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц.* Москва, 1986.
10. *Филатов В. Д. Локальная маркированность фразеологических единиц* // МГПИИЯ Сборник научных трудов, вып. 171. Москва, 1981.
11. *Якименко М. В. Вираження картини світу у лексиці япон-*

СЬКОЇ МОВИ. Автореф. дис... кандидата філологічних наук: 10.02.13 / Ін-т сходознавства НАУН ім. А. Ю. Кримського. Київ, 2007.

12. *Tuğlacı Pars. Türkçede Anlamdaş ve Karşıt Kelimeler Sözlüğü.* İstanbul, 1999.

13. *Yalın Özcan. Türkçede Yakın ve Karşıt Anlamlılar Sözlüğü.* Ankara, 2006.